

منظر آسمانی

نگاهی به رازهای ماه در ایران باستان

فردین آورزمانی، دکتری
باستان‌شناسی، عضو پیوسته
پژوهشکده نظر

Fereydoun Avarzamani,
Ph.D in Archaeology,
Permanent Member of
the Nazar Research
Center.
f.avazamani@yahoo.com

تصویر ۱

تصویر ۲

تصویر ۵: پشت و روی سکه
اوتوفرادات دوم، مأخذ: سرفراز
و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۸۰.

تصویر ۶: پشت و روی سکه
یزدگرد اول، ضرب گرگان
مأخذ: امینی، ۱۳۸۵: ۱۶۸.

تصویر ۳: پشت و روی سکه
فرهاد چهارم، مأخذ:
www.en.wikivisual.com

تصویر ۴: سکه ارد اول،
مأخذ: موزه تماشاگه پول.

تصویر ۱: مهر استوانه‌ای با
نقش خدای ماه، اوایل هزاره
سوم پ.م. شهادت، مأخذ:
بیانی، ۱۳۶۳: ۶۴.

تصویر ۲: مهر استوانه‌ای
با نقش خدای سین، اواخر
هزاره سوم پ.م و اوایل
هزاره دوم پ.م. شوش،
مأخذ: بیانی، ۱۳۶۳: ۸۳.

چکیده: در آثار برجای مانده و بدست آمده از دوران کهن، تصاویر و نقوش اجرام آسمانی، انسان، حیوان، گیاه و سنگ جلب نظر می‌کند، که با بررسی این نقوش رابطه تنگاتنگ و نامریی و مفاهیمی فراتر از شکل ظاهری آنها به دست می‌آید. تمام آثار و شواهد، بیانگر این مسئله می‌باشند که نقش‌های کهن در بین اقوام و ملل مختلف بیشتر ریشه در فرهنگ، مذهب و باورهای قومی مردمان دارد. برای شناخت این نشانه‌ها باید آثار برجای مانده و یافته شده از دوران گذشته مورد پژوهش و بررسی قرار گیرند.

واژگان کلیدی: ماه، ایزدبانو، گیاه، رستنی، حیوان، باروری، آب.

Celestial Landscape A Look at Moon Motifs in Ancient Iran

Abstract: Ancient artefacts are full of motifs of celestial bodies, humans, animals, plants and rocks. A closer study of these motifs reveals broader concepts beyond their mere appearance. Evidence proves that these ancient motifs are rooted within a nation's culture, religion, and tribal beliefs. A better understanding of these images requires a comprehensive study of artefacts and relics dating from ancient times.

Hypothesis: From prehistoric times to the end of the Ancient Age, Iranians have sanctified and worshipped the moon as a symbol of the goddess of birth and fertility, Sin and Anahita

Keywords: moon, goddess, plants, animals, fertility, water.

تصویر ۳

تصویر ۴

تصویر ۶

تصویر ۵

فرضیه

مردم ایران زمین، از دوران پیش از تاریخ تا پایان عصر ایران باستان، ماه را به عنوان نماد ایزدبانوی مادر، ایزدبانوی باروری، سین و بغ‌دخت اناهیتا تقدیس و ستایش می‌کردند.

ماه

یکی از جاذبه‌های ماه برای انسان‌های نخستین، تغییر شکل ماه بود که آنها را به تفکر و چون و چرایی درباره این اختر تابناک برمی‌انگیخت. ماه، زمانی پُر (کامل) و زمانی کاسته می‌شد و بالاخره برای مدتی ناپدید می‌گردید، چونان زندگی بشر که پس از تولد بزرگ و بالنده شده آنگاه در سرازیری کسر و نقصان افتاده و بالاخره با رسیدن مرگ از دیده‌ها ناپدید می‌گردد. اما در پس مرگ، رستاخیزی هست و چنین بود که حرکت ماه با سرنوشته انسان از ابتدا رقم خورد. این بازگشت جاودانی ماه و این تناوب بی‌پایان، از ماه، اختری ساخت که به طور کلی کوکب ضرب آهنگ‌های زندگی است. بنابراین شگفت‌آور نیست که از نظر انسان‌های نخستین، ماه؛ خالق آب، رستنی‌ها و باروری باشد (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۶۲).

نوع هستی ماه سرشار از حیات و قابلیت و احیای مجدد است، بدین سبب، ماه یکی از اجرام سماوی بود که از قدیم‌ترین ایام در ایران و جهان پرستش می‌شد. مناسبات ماه و باران و رستنی‌ها نیز مشهود بود، عالم نبات نیز تابع همان تناوبی بود که از ماه نشأت می‌گرفت. در نوشته‌های ایران کهن آمده که گیاهان به سبب گرمای ماه می‌رویند: "... و در هنگامی که ماه روشنایی بتابد همیشه در بهار گیاه سبزی از زمین برود، من می‌ستایم ماه حامل نژاد ستوران را بغ... تابنده، سودمند، سبزی رویاننده، آبادکننده، بغ درمان‌دهنده را" (پورداوود، ۱۳۵۶: ۳۲۳).

نقش ماه بر چهره آثار

در اکتشافات باستان‌شناسی در ایران، تصاویر متعددی از ماه در ادوار مختلف بدست آمده که بیانگر اهمیت این جرم کیهانی در باور مردم این سرزمین بوده است. ماه که شب تیره و ظلمانی را روشنی می‌بخشید همواره به عنوان یکی از خدایان، ستایش می‌شد. شباهت هلال ماه با شاخ گاو انگیزه‌ای بود که ماه را حافظ ستوران و چارپایان و به ویژه گاو تصور کنند و باروری جانوران را همانند رشد و حاصلخیزی گیاهان، تابع ماه بدانند. در کاوش‌های شهداد، مهر استوانه‌ای بسیار جالب توجهی با نقش خدای ماه، حامی گیاهان و حیوانات مربوط به هزاره سوم قبل از میلاد بدست آمده که تصویر ماه را به صورت خدایی مؤنث در حالی نشان می‌دهد که از بدن او خوشه‌هایی که احتمالاً گندم است، رویدهند و در سوی دیگر مهر، این الهه به عنوان خدای حامی حیوانات در حالی که حیوانات متعددی در کنارش قرار دارند به صورت نیم‌رخ با شاخ‌هایی در بالای سرش دیده می‌شود و هلال ماه در بین دو تصویر به چشم می‌خورد (تصویر ۱).

ایلامی‌ها، خدای ماه را «سین» می‌نامیدند و همانند بابلی‌ها آن را پرستش می‌کردند. مظهر سین، هلال ماه بود و تعداد زیادی مهرهای استوانه‌ای شکل مکشوفه از شوش (اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پیش از میلاد) نقش خدای سین را که مورد احترام و پرستش اهالی آن سامان بوده به صورت هلال ماه در زمینه مهر یا در بالای سر خدای ایستاده و یا نشسته بر تخت نشان می‌دهد (بیانی، ۱۳۶۳: ۸۲)؛ (تصویر ۲).

بدین‌گونه، تصور باروری جانوران و حاصلخیزی گیاهان توسط ماه موجب اعتقاد به مساه به عنوان ایزدبانوی باروری گردید که در اغلب تمدن‌های پیش از آریایی ایران به نام مادر سین و نانا به چشم می‌خورد. در میان اقوام آریایی ساکن ایران که در هزاره دوم پیش از میلاد به ایران مهاجرت کردند؛ پرستش ماه به صورت نماد ایزد بانو اناهیتا جلوه‌گر شد. بغ‌دخت اناهیتا؛ نماد آب‌های پاک، فراوانی، باروری، برکت عشق، زناشویی، زایش و پیروزی است که نمادهای اناهیتا به اختصار در جدول ۱ آمده است:

ایزدبانو	مظهر آسمانی	مظهر جانوری	مظهر انسانی	فلز	عنصر	گیاه	رنگ	شکل هندسی
اناهیتا	هلال ماه	گاو	زن زیبا	نقره	آب	انار	سفید	قطره باران (مثلث)

جدول ۱. نمادهای اناهیتا. مأخذ: نگارنده.

شباهت چرخه بی‌پایان تولد، زندگی و مرگ با تغییرات شکلی ماه در یک تناوب زمانی و شباهت هلال ماه با شاخ گاو باعث شد که مردمان ایران زمین طی هزاره‌های متمادی، ماه را به عنوان نماد زایش و باروری و حافظ چارپایان قلمداد کنند.

Since the moon's cycle of transformation resembled the endless cycle of birth, life and death and a crescent moon looked like a cow's horn, ancient Iranians considered it as a symbol of birth and fertility and the protector of livestock.

تصویر ۷. بشقاب سیمین زراندود با نقش برجسته قلم‌زنی‌شده شکار قوچ توسط پادشاه ساسانی (فیروز یا قباد اول). اواخر قرن پنجم پس از میلاد. محل نگهداری: موزه متروپولیتن، نیویورک. مأخذ: محمدپناه، ۱۳۸۵: ۱۹۷.

مقدمه

در باور اقوام باستانی؛ جمادات، گیاهان، حیوانات، انسان و اجرام آسمانی (ماه، خورشید و دیگر ستارگان) دارای روح و روان بودند و ایزدان در آنها نهفته بود. از نقش آنها به عنوان نمادی برای نشان دادن آن الهه سود می‌جستند. مردم بابل، خدایان آسمانی را به صورت ستارگان و زمینی را در قالب قوچ، گاو نر، کزدم و سایر حیوانات مجسم می‌کردند. مصریان قدیم برخی از خدایان را مظهر خورشید می‌پنداشتند و در شهرهای مختلف آنها را به نام‌های هوروس، آنوبیس و آلتون می‌خواندند و اغلب آنها را به صورت حیوانات مقدس و یا موجودی با تنه انسان و سر حیوان مجسم می‌کردند؛ هوروس، انسانی با سر شاهین بود، آنوبیس، انسانی با سر شغال و خدای آمون به صورت قوچ مجسم می‌شد. این عناصر و نمادها در مذاهب الهی مانند مسیحیت نیز گاه نقش مهمی ایفا می‌کند؛ چنانکه در انجیل، کبوتر پرندۀ الهی مقدس معرفی می‌شده است. "چون تمام قوم تعمید یافتند و عیسی هم تعمید گرفت، دعا می‌کرد، آسمان شکافته شد و روح‌القدس به شکل کبوتری بر او نازل شد..." (انجیل متی، ۱۳۵۵: ۴) ماه از قدیم‌ترین اجرام سماوی بوده که در میان اقوام پیش از تاریخ ستایش می‌شده است. به نظر پاره‌ای از محققین، ماه در زمره خدایانی است که از لحاظ تاریخی اولویت داشته‌اند.

خاطره بعضی از این نمادها، حتی در دوران اسلامی بر جای مانده و در فرهنگ و ادبیات ایران زمین به صورت‌های مختلف منعکس شده است.

چو خورشید زد پنجه بر پشت گاو
ز هامون بر آمد خروش چکاو
(فردوسی)

در اینجا ماه و گاو یکی دانسته شده است. در «نوروزنامه» اثر «حکیم عمر خیام» آمده است: "زر اکسیر آفتابست و سیم اکسیر ماه، و نخست کس که زر و سیم از کان بیرون آورد جمشید بود، و چون زر و سیم از کان بیرون آورد فرمود تا زر را چون قرصه آفتاب گرد کردند، و بر هر دو روی صورت آفتاب مهر نهادند... و سیم را چون قرصه ماه کردند و بر هر دو صورت ماه مهر نهادند..." (خیام، ۱۳۸۵: ۲۰).

از آثار برجای مانده در دوران هخامنشی می‌توان پذیرفت که ماه مورد توجه و تقدیس بوده؛ به طوری که نقش ماه بر روی مهرها، سفال‌ها و سکه‌ها و نمادهای آن در نقش برجسته‌ها بیانگر این واقعیت است. بر روی تعداد زیادی از مهرهای دوران هخامنشی، نقش ماه به ویژه هلال آن به چشم می‌خورد. پس از راندن جانشینان اسکندر از ایران و با استقرار اشکانیان، ماه و نمادهای آن در آثار این دوره بیش از دوران هخامنشی دیده می‌شود. اشکانیان حکومتی خودگردان را بنیاد نهادند که نزدیک به نیم قرن دوام یافت (۲۴۸ ق. م تا ۲۲۴ م) به واسطه آزاداندیشی و حکومت فدرال یا دموکراتیک، آزادی و تنوع ادیان در این دوره از تاریخ ایران چشمگیر است. تصاویر ماه بر تندیس‌ها، مهرها و سکه‌ها به وفور به چشم می‌خورد، مخصوصاً سکه‌های ارد اشک سیزدهم و فرهاد چهارم (تصویر ۳) مزین به تصویر ماه می‌باشند. به نظر می‌رسد که ستایش ماه در این دوره بیشتر از افکار آریایی سرچشمه گرفته و در رابطه با الهه اناهیتا، تندیس‌هایی از اناهیتا مزین به هلال ماه نیز از این دوره بر جای مانده که مؤید این نظریه می‌باشد. آثار برجای مانده از فرمانروایان محلی ایالت پارس در زمان سلوکیان و پارتیان (۲۵۰ پ. م تا ۲۲۴ م) نشانه تقدیس و ستایش ماه در مدتی نسبتاً طولانی در آن ناحیه می‌باشد. در زمان هخامنشیان، پارس نقش مهمی در امپراتوری را به عهده داشت، حکام آن ناحیه از خاندان سلطنتی و از امتیازات خاصی برخوردار بودند.

آگاهی و اطلاع بدست‌آمده از تاریخ و فرهنگ الیمائیان بر اساس بررسی سکه‌های متعددی است که از آنها برجای مانده و همچنین نوشته مورخان که بیشتر با ذکر تاریخ فرمانروایان سلوکی و اشکانی و سایر اقوام معاصر، اشاره‌ای نیز به تاریخ الیمائی نموده‌اند. نقش برجسته‌هایی که در دل کوه‌ها و صخره‌ها کنده شده و همچنین مجسمه‌ها و آثار معماری در ناحیه مسجد سلیمان و حومه آن می‌تواند تا حدودی راهگشای پژوهشگران در این باره باشد. در حقیقت، الیمائید بر قسمتی از منطقه ایلام کهن که بین کوه‌های بختیاری یا قسمت شرقی شوش واقع بود، اطلاق می‌شد، راهی که از اهواز کنونی گذشته و به الیمائید می‌رسید یکی از شاهراه‌های اقتصادی و بازرگانی در زمان سلوکی‌ها و اشکانیان محسوب می‌شد. الیمائیان مردمانی بودند که عمدتاً در مناطقی مانند جلگه «رود دز» به کشاورزی و دامپروری اشتغال داشتند. بر طبق نوشته‌ها و مدارک موجود، آنها ایزدبانو «نانایا» را می‌پرستیدند و برای او در سراسر سرزمین الیمائید، معابد باشکوهی برپا نموده بودند؛ این معابد سرشار از هدایا و نذورات گرانبهائی بود که گاه حس طمع همسایگان را تحریک نموده و باعث جنگ و ستیز آنها با الیمائیان می‌گردید، آنتیوکوس سوم که در نبرد با رومیان در سال (۱۹۰ ق. م) بیشتر قدرت خود را از دست داده بود، کوشید تا با حمله به الیمائید و غارت معبد «نانایا» به اوضاع مالی و اقتصادی خود سروسامان ببخشد. نماد ایزدبانو «نانایا» هلال ماه بود که نقش آن بر اکثر سکه‌های الیمائیان به چشم می‌خورد در تصویر ۴ (ارد اول) رابطه ماه با کشاورزی و دامپروری و رویش و زایش گیاهان و جانوران و بغ بانوان محسوس می‌باشد.

اگرچه فرمانروایان پارس از انقراض امپراتوری هخامنشی در سال ۳۳۳ پ. م به تابعیت اسکندر درآمدند، اما فاتح مقدونی آنها را در مقام خود نگاه داشت. ظاهراً، این عمل را بدان جهت انجام داد که می‌خواست از نفوذ آنها بر ساکنان جنوب ایران استفاده کند، بعدها سلوکیان و پارت‌ها نیز از وجود آنها برای حفظ نظم و آرامش در ناحیه پارس استفاده کردند و بدین ترتیب در روزگار این سلسله، استان پارس که قبلاً زادگاه هخامنشیان بود، بسیاری از سنت‌ها و اعتقادات مذهبی امپراتوری کهن را نگاه داشته بود. بر روی سکه‌های شاهان محلی پارس، نقش ماه بر فراز دیهیم و یا داخل آن، نشانه تقدیس ماه در آن دوران می‌باشد (تصویر ۵).

ناهیدپرستی در میان مردم و فرمانروایان این ناحیه رواج داشته و آخرین فرمانروای آنها به نام اردشیر که علاوه بر حکومت، پرستار و متولی معبد اناهیتا در استخر بود پس از برانداختن اشکانیان، امپراتوری ساسانیان را بنیان نهاد (۲۲۴-۶۵۱ م). ساسانیان از آغاز تا پایان فرمانروایی، ماهیتی مذهبی برای حکومت خود قایل بودند. در هنر ساسانی، اندیشه مذهبی به نحو دقیقی مجسم شده؛ به طوری که بررسی و پژوهش هنر این دوره در نهایت به تصویرشناسی مذهبی می‌انجامد. شاهان ساسانی مراسم تاج‌گذاری را در معبد اناهیتای استخر برگزار می‌کردند و این رسم تا انقراض سلسله ادامه داشت. آخرین فرمانروای ساسانی، یزدگرد سوم، در این معبد مراسم تاج‌گذاری را انجام داد. بر اکثر سکه‌های ساسانی، نقش هلال ماه به چشم می‌خورد (تصویر ۶) همچنین بر مهرها و ظروف سیمین و زرین تصویر ماه به زیبایی بر تاج فرمانروایان و بزرگان آن دوره نقش گردیده است (تصویر ۷). در نقش برجسته‌ها نیز تصویر ماه به صورت نمادی مذهبی جلب نظر می‌کند. در نقش برجسته تاق بستان، هلال ماه بر پیشانی ایوان و تاق بزرگ آن جلوه‌گر شده است. برخی از محققان، تاق بستان را یکی از نیایشگاه‌های اناهیتا در دوران ساسانی دانسته‌اند، برکه زیبای آب با نقش اناهیتا و تصاویر هلال ماه می‌تواند مؤید این نظریه باشد.

جمع‌بندی

مجموعه بهم پیوسته ماه، باروری، زن، آب و باران را می‌توان در باورهای مردم ایران زمین در طی هزاره‌ها، شناسایی کرد و جلوه‌های ماه را به صورت الهه زمین، الهه باروری، الهه سین و الهه اناهیتا را از دوران پیش از تاریخ تا پایان ایران باستان به صورت نقشی زیبا و دلپذیر بر پیشانی پر فروغ تمدن و فرهنگ این سرزمین مشاهده نمود. به طور کلی، ماه به عنوان ایزدبانوی باروری در بیشتر تمدن‌های آریایی ظاهر شده است و در ایران نیز اناهیتا با نشان هلال ماه یا شاخ گاو دیده می‌شود. تصاویر ماه بر تاج‌های ساسانی نشان از ایزدبانوی باروری دارد. ■

منابع

- آوزرمانی، فریدون (۱۳۷۳) بررسی پیوند نمادها در آئین و فرهنگ ایران باستان، فروهر، سال ۲۹، ش ۷، ۸، (مهر، آبان ۱۳۷۳)؛ ص ۱۲ - ۱۵.
- امینی، امین (۱۳۸۵) سکه‌های ساسانی، انتشارات امین امینی، یزد.
- بیانی، ملک زاده (۱۳۶۳) تاریخ مهر در ایران، انتشارات یزدان، تهران.
- پور داوود، ابراهیم (۱۳۵۶) پشت‌ها، ج اول، بگوشش بهرام فره‌وشی، انتشارات مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.
- حاکمی، علی (۱۳۵۱) دشت لوت، انتشارات فرهنگ و هنر، تهران.
- خیام، عمر (۱۳۸۰) نوروزنامه (۱۳۸۵) انتشارات اساطیر، تهران.
- رضی، هاشم (۱۳۴۶) فرهنگ نام‌های اوستا، ج سوم، انتشارات فروهر، تهران.
- سرفراز، علی اکبر؛ آوزرمانی، فریدون (۱۳۷۹) سکه‌های ایران، انتشارات سمت، تهران.
- فره‌وشی، بهرام (۱۳۷۴) ایران‌ویج، چاپ ششم (۱۳۸۲)، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- گویری، سوزان (۱۳۷۲) اناهیتا در استوره‌های ایرانی، انتشارات جمال‌الحق، تهران.
- گیرشمن، رمان (۱۳۵۰) هنر ایران، ج دوم، ترجمه: بهرام فره‌وشی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- محمدپناه، بهنام (۱۳۸۵) کهن دیار، ج اول، چاپ نهم (۱۳۸۹)، انتشارات بندان، تهران.
- میرزا الیاده (۱۳۷۲) رساله در تاریخ ادیان، ترجمه: جلال ستاری، انتشارات سروش، تهران.

References

- Amini, A. (2006). Sassanid coins, Yazd: Amin Amini.
- Avarzamani, F. (1994). Review relationship between symbols in rituals and culture of ancient of Iran, Journal of Farvahr, 7&8, 12-15.
- Bayani, M. (1984). History of seal in Iran, Tehran: Yazdan.
- Boyce, M. (1982). A history of Zoroastrianism, Koln: Leiden.
- Eliade, M. (1993). Treatise on history of Religious (Traite d'histoire des religions), Translated by: Jalal Satari, Tehran: Soroush.
- Farahvashi, B. (1995). Iranvich, Tehtan: university of Tehran.
- Gavini, S. (1993). Anahita in Iranian mythology, Tehran: Jamal-alhagh.
- Ghirshman, R. (1971). Art of Iran, Translated by: Bahram Farahvashi, Tehran: Elmi va Farhang.
- Hakemi, A. (1972). Dasht-e Lut, Tehran: Farhang va Honar.
- Khayam, O. (2001). Norouzname, Tehran: Asatir.
- Mohamadpanah, B. (2006). Ancient Land, Tehran: Bandan.
- Pope, A. (1931) A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, New York, Charles Scribner's Sons.
- Pourdavoud, E. (1977). Yasht, Tehran: university of Tehran.
- Razi, H. (1967). A dictionary of Avesta names, Tehran: Farvahr.
- Sarfaraz, A & Avarzamani, F. (2000). Iranian coins, Tehran: Samt.